

В. А. Ватрас*

БАТЬКИ ТА ДІТИ ЯК СУБ'ЄКТИ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Чи не найголовнішою метою будь-якого шлюбу є продовження роду, що можливе лише шляхом народження дітей. Завдяки такому юридичному факту, як народження дитини, виникає такий блок сімейних правовідносин, як батьківські правовідносини¹. В рамках цього виду правовідносин існує дві сторони — батьки і діти як суб'єкти сімейного права.

Батьківським правовідносинам були присвячені окремі праці М. В. Антокольської, Ю. Ф. Беспалова, Є. М. Білогорської, В. І. Бошко, Я. Р. Веберса, Є. М. Ворожейкіна, В. С. Гопанчука, В. І. Даніліна, І. В. Жилінкової, Р. П. Мананкової, Г. К. Матвеева, В. Ф. Маслова, Я. М. Шевченко та інших. Однак, деякі з них були написані доволі давно, а решта, — стосувалися окремих аспектів проблеми. Метою ж нашої статті є правова характеристика батьків і дітей як суб'єктів сімейних правовідносин.

Правовідносини батьків і дітей за суб'єктною ознакою значно відрізняються від подружнього правовідношення. Зрозуміло, що подружжя може бути суб'єктом такого правовідношення, однак у ньому жінка і чоловік виступають не як подружжя, тобто особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі, а як батьки. Правовідносини батьків і дітей прямо не залежать від наявності чи відсутності у жінки та чоловіка статусу подружжя. Вирішальним для їх виникнення є абсолютно інший юридичний факт, яким є не реєстрація шлюбу, а народження дитини. Можливим є варіант, у якому лише один із суб'єктів подружнього правовідношення буде перебувати у відносинах батьківства стосовно власної дитини. Також закон передбачає можливість наявності в осіб подружніх правовідносин, причому одночасно кожен із подружжя буде виступати суб'єктом різних правовідносин батьків і дітей. Можливе існування правовідносин батьків і дітей без наявності подружніх правовідносин, тобто без інституту шлюбу. Зазначене вище прямо свідчить про принципову відмінність батьківського правовідношення від подружнього, що дає можливість вести мову про специфіку таких суб'єктів сімейного права, як батьки та діти. Як слушно у свій час підкреслив Є. М. Ворожейкін, подружжя, як суб'єкт подружнього правовідношення, й батьки, як суб'єкти батьківського правовідношення, далеко не завжди співпадають в одних і тих самих особах².

Охарактеризуємо батьків, як суб'єктів сімейних правовідносин. Відповідно до ст. 121 СК України права так обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану, у порядку, встановленому ст. ст. 122 та 125 цього Кодексу³. У зв'язку з цим, підставою виникнення прав та обов'язків матері, батька і дитини є саме походження дитини від її батьків. Походження дітей від батьків породжує виникнення батьківського правовідношення⁴. Тому для набуття жінкою і чоловіком статусу батьків необхідними є два основних критерії: фактичний (біологічний) — народження дитини жінкою і чоловіком; юридичний — засвідчення походження дитини у органі держави шляхом реєстрації народження дитини у органах реєстрації актів цивільного стану.

Певні спроби дефініції батьків як суб'єктів сімейних правовідносин в юридичній науці були. Так, на думку І. О. Павлової: "батьки — це особи, які в силу факту кровного споріднення володіють усіма батьківськими правами та обов'язками як майнового, так і немайнового характеру стосовно своїх неповнолітніх дітей, а у визначених законом випадках і до повнолітніх дітей"⁵. У цьому визначенні наявні певні огріхи щодо конкретизації осіб, які можуть бути батьками, а саме: вказівки, що такими можуть бути

© Ватрас В. А., 2008

* доцент кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права

¹ Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. — Рига: Зинатне, 1976. — С. 192.

² Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР / Е. М. Ворожейкин. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 166.

³ Семейний кодекс України від 10.01.2002 р. // ВВР. — 2002. — № 21-22. — Ст. 135.

⁴ Мельник Е. Ф. Права та обов'язки членів сім'ї. Деякі питання шлюбно-сімейного законодавства / Е. Ф. Мельник. — К.: Політвидав України, 1976. — С. 23.

⁵ Павлова И. А. Правовое положение родителей: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации / И. А. Павлова. — М., 1995. — С. 13.

лише жінка і чоловік, а не одностатеві пари; крім цього, кровне споріднення є не фактом, а підставою виникнення сімейних відносин. Тому доцільніше говорити про законодавчу конструкцію походження дитини від її батьків або ж справді вказувати на юридичний факт, який породжує виникнення батьківських правовідносин (народження дитини). Є. М. Ворожейкін зазначав, що суб'єкти батьківського правовідношення — це мати і батько, жінка і чоловік, що мають в сімейних відносинах однакові права та обов'язки⁶. Вказана дефініція попри позитив конкретизації учасників правовідносин батьків і дітей поза увагою залишає підстави його виникнення та зміст.

На нашу думку, під батьками, як суб'єктами сімейних правовідносин, слід розуміти жінку і чоловіка, які народили дитину/дітей та наділені щодо неї/них законом особистими немайновими та майновими правами і обов'язками.

Особливості батьків, як суб'єктів сімейних правовідносин:

1. Батьками можуть бути лише жінка і чоловік, від яких походить дитина, тобто відносини між жінкою і чоловіком базуються на юридичному факті — факті народження ними дитини.

2. Для виникнення таких правовідносин необхідною є фізіологічна здатність жінки і чоловіка зачати дитину та здатність жінки її виносити і народити. Причому набуття статусу батьків може і не залежати від наявності між ними шлюбу. Вирішальним є факт кровної спорідненості. В даному випадку, незважаючи на наявність у всіх осіб права бути батьками, реалізація такого права прямо залежить від здатності жінки і чоловіка до дітонародження, яка прямо не залежить від вольових якостей цих осіб⁷. Здатність до дітонародження залежить від фізіологічних особливостей організму людини та від можливості здійснювати фізіологічне спілкування з особами протилежної статі. Сучасна наука пропонує цілий ряд допоміжних репродуктивних технологій, які дозволяють у певній мірі виплинути на фізіологію, однак, не завжди такі технології є дієвими⁸.

Іншим не менш важливим фізіологічним фактором, необхідним для виникнення правовідносин батьків і дітей є досягнення потенційними батьками статевої зрілості, тобто певного ступеня фізіологічної сформованості людського організму, зокрема щодо здатності до дітонародження. Вказаний фактор є принципово різним для жінки і чоловіка, оскільки останній досягає фізіологічної зрілості дещо пізніше ніж жінка. Поряд з цим жінка і чоловік як потенційні батьки, окрім здатності до дітонародження, повинні досягнути і соціальної зрілості, яка полягає в усвідомленні наслідків їх статевого співжиття та готовності стати батьками і покласти на себе відповідні батьківські обов'язки. Тому важливим у даному питанні є й віковий фактор, тобто досягнення потенційними батьками відповідного віку.

3. Виникнення в особи батьківських прав і обов'язків щодо дитини може бути як добровільним, так і примусовим. Непоодинокими є випадки заперечення батьківства особою, яка є батьком або ж заперечення батьківства особи з боку іншого з батьків. У такому випадку застосовується інститут судового встановлення батьківства⁹. Особливістю виникнення такого виду правовідношення є поєднання двох юридичних фактів як підстав виникнення прав та обов'язків особи як батька щодо дитини: походження та рішення суду про визнання особи батьком, матір'ю.

4. Кожен з батьків виступає в правовідношенні як самостійний суб'єкт права. Самостійно реалізуючи свою батьківську правосуб'єктність, кожен із батьків наділяється таким ж правами і несе такі ж обов'язки, як інший. Причому законодавець декларує принцип рівності прав батька і матері щодо дитини.

5. Деякі вчені виділяють таку ознаку досліджуваного правовідношення, як строковість¹⁰. З цим важко погодитись. На наше переконання, більш доцільно вести мову про безстроковість як характерну рису такого роду суспільних відносин. Ми переконані,

⁶ Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР / Е. М. Ворожейкин. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 174.

⁷ Там само. — С. 166.

⁸ Мискарян Е. Г. О правовом регулировании применения метода искусственного оплодотворения / Е. Г. Мискарян // Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Проблемы советского семейного права» (19-21 января 1979 г.). — М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1980. — С. 41-42.

⁹ Мискарян Е. Г. Правовые гарантии установления материнства и отцовства: Авторефер. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Тбилисский государственный университет / Е. Г. Мискарян. — Тбилиси, 1979. — 25 с.; Веберс Я. Р. Указ. работа.

¹⁰ Павлова И. А. Указ. работа. — С. 13.

що правовідносини батьків і дітей не можуть обмежуватися певним часовими рамками. Про це свідчать майнові відносини батьків і дітей, а саме: відносини власності; правовідносини щодо утримання, які не обмежуються досягненням дітьми повноліття (утримання непрацездатних дітей, утримання повнолітніми дітьми непрацездатних батьків).

6. Припинення правовідносин батьків і дітей можливе лише із настанням такого юридичного факту, як смерть. Що ж до інституту позбавлення батьківських прав, то він є лише сімейно-правовою санкцією, що застосовується до батьків, які не виконують або неналежним чином виконують свої батьківські обов'язки¹¹. Однак відповідне рішення суду про позбавлення особи батьківських прав не припиняє батьківських обов'язків щодо утримання дитини (ч. 2 ст. 166 СК України); не позбавляє права на побачення з дитиною (ст. 168 СК України). Врешті-решт, у законі існує інститут поновлення в батьківських правах (ст. 169 СК України).

7. Батьки, як рівноправні суб'єкти правовідношення, наділяються стосовно дітей комплексом особливих немайнових та майнових прав і обов'язків. Серед комплексу особливих немайнових прав та обов'язків батьків та дітей можливо виокремити такі:

- обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;
- обов'язок батьків зареєструвати народження дитини в органах РАЦС;
- права та обов'язки щодо визначення і зміни прізвища, імені та по батькові дитини;
- обов'язок батьків щодо виховання та розвитку дитини;
- обов'язки щодо забезпечення права дитини на належне батьківське виховання;
- права батьків та дитини на спілкування;
- права батьків щодо захисту дитини;
- права батьків на визначення місця проживання дитини;
- права батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб тощо.

Серед комплексу майнових прав та обов'язків батьків і дітей можливо вести про такі речові права і обов'язки, як право роздільної та спільної власності батьків і дітей; обов'язок батьків утримувати дитину тощо.

Особливим правовим статусом володіють такі суб'єкти правовідношення, як неповнолітні батьки. Закон, прирівнюючи їх у правах та обов'язках до повнолітніх батьків, наділяє їх додатковими правовими гарантіями: правом на безоплатну правову допомогу в суді (ст. 156 СК України); обмеженнями у застосуванні інституту позбавлення батьківських прав (ч. 2 ст. 164 СК України); набуття неповнолітньою особою, яка записана матір'ю, батьком дитини, повної дієздатності у цивільних правовідносин (ст. 35 ЦК України)¹².

Досить дискусійною в юридичній науці є проблема суб'єктного складу правовідносин, що складаються при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій при народженні дитини (імплантація зародка, штучне запліднення), особливо, що стосується виникнення батьківського правовідношення у разі, коли при народженні дитини задіяне не лише подружжя, а й інші фізичні особи, для прикладу — сурогатна матір або донор генетичного матеріалу.

Таким чином, правового статусу матері та батька можуть бути лише подружжя, за умов додержання норм ст. 123 СК України. Виходячи з можливості застосування аналогії закону в сімейних відносинах, — жінка і чоловік, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах. З позиції законодавця, виникнення батьківського правовідношення поставлено у залежність від наявності у осіб статусу подружжя. Що ж стосується сурогатної матері, то вона може вступити у батьківські відносини із народженою нею дитиною лише в разі відмови подружжя від встановлення батьківства щодо дитини, народженої із застосуванням репродуктивних технологій чи у випадку смерті подружжя. Однак нажал, це питання у законі не врегульоване. З огляду на це, доцільно було б доповнити ст. 123 СК України наступною правовою нормою: "У разі смерті подружжя до народження дитини чи їх відмови від дитини, народженої із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, жінка, в організм якої було перенесено ембріон людини, зачатого подружжям, має право на запис її матір'ю дитини".

¹¹ Глушкова Л. И. Ответственность в советском семейном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова / Л. И. Глушкова. — М., 1982. — С. 62.

¹² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 261.

Іншою стороною правовідносин батьків і дітей є дитина, яка виступає повноправним суб'єктом сімейного права. Відповідно до ст. 6 СК України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років, а неповнолітньою вважається дитина у віці від 14 до 18 років. Також Сімейний кодекс чітко розмежовує поняття “дитина” та “повнолітні син чи дочка”. Так, повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. В Законі України “Про громадянство України”: дитина — особа віком до 18 років¹³. Відповідно до Закону України “Про охорону дитинства” дитина — особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом вона не набуває прав повнолітньої раніше¹⁴. Аналогічне визначення містить і Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”¹⁵. Таким чином, усі вказані нормативні акти визначають дитину через недосягнення особою повноліття.

Отже, під поняттям дитини слід розуміти фізичну особу з моменту народження до 18 років (повноліття), яка законом наділена сімейними особистими немайновими та майновими правами.

Насамперед зауважимо, що визнання дитини повноправним суб'єктом правовідносин можна вважати досягнення останніх десятиліть. Саме в цей час було завершено історичний перехід від розуміння дитини не як суб'єкта права, а як об'єкта батьківських прав, що мало місце в минулому.

Як було зазначено вище, виникнення особистих немайнових та майнових прав і обов'язків батьків і дітей закон пов'язує з фактом народження дитини, причому не лише в біологічному розумінні такого явища, а народження, засвідченого у встановленому законом порядку.

Серед науковців не склалося єдиної думки щодо класифікації особистих прав дітей. За критерієм цільового спрямування Т. О. Фаддєєва запропонувала таку класифікацію:

- 1) особисті немайнові права, направлені на індивідуалізацію особистості (право на ім'я, право на честь, гідність, ділову репутацію тощо);
- 2) особисті немайнові права, спрямовані на забезпечення фізичної недоторканості (життя, свобода, вибір місця перебування і місця проживання тощо);
- 3) особисті немайнові права, які спрямовані на недоторканність внутрішнього світу особистості і її інтересів (особиста і сімейна таємниця, невтручання і чуже життя тощо)¹⁶.

Подібну класифікацію запропонував Ю. Ф. Беспалов, який виділяє такі групи прав, як: права, що індивідуалізують дитину (право на ім'я); права, що забезпечують розвиток дитини (право на здоровий фізичний розвиток, право на моральний розвиток, право на сімейне виховання); права, що визначають дитину як самостійний суб'єкт сімейних прав (право висловлювати свою думку, бути вислуханим у ході судового процесу, самостійно звернутися до органу опіки і піклування, а також до суду за захистом порушеного права); права, що спрямовані на захист і представництво дитини¹⁷.

Л. А. Ольховик, досліджуючи особистих немайнові права дитини, пропонує використовувати класифікацію за цільовою направленістю, а саме:

- 1) особисті немайнові права, направлені на забезпечення фізичного та психічного благополуччя дитини (право на життя, право на здоров'я, право на сім'ю);
- 2) особисті немайнові права, направлені на забезпечення соціального буття дитини (право на реєстрацію народження, право на індивідуалізацію особи в суспільстві, право на освіту)¹⁸.

Зауважимо, що в контексті нашого дослідження представляють інтерес саме ті права дитини, що реалізуються в рамках правовідносин батьків і дітей. Л. А. Савченко наголошує на багатогранному характері різних за суттю і призначенням суб'єктивних

¹³ Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р., № 2235-III // ВВР. — 2001. — № 13. — Ст. 65.

¹⁴ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р., № 2402-III // ВВР. — 2001. — № 30. — Ст. 142.

¹⁵ Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р., № 2811-XII // ВВР. — 1993. — № 5. — Ст. 21.

¹⁶ Гражданское право. [Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого]. — СПб.: Теис, 1996. — Ч. 1. — С. 273-274.

¹⁷ Беспалов Ю. Ф. Семейные права ребенка и их защита / Ю. Ф. Беспалов. — Владимир: ВГПУ, 2001. — С. 33-57.

¹⁸ Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: Автореф дис. ... канд. юрид. наук — 12.00.03 / Харківський національний університет внутрішніх справ / Л. А. Ольховик. — Х., 2006. — С. 8.

прав і підкреслює особливе місце тих, що слугують вихованню підростаючого покоління. Завдяки їх здійсненню вирішуються проблеми формування повноцінної особистості майбутнього громадянина. Виконання цього завдання складає основну функцію сім'ї, є предметом особливої уваги суспільства¹⁹. До наведеної вище думки варто дослухатися і посеред гарантованих законодавством прав особливо слід виділити право дитини на виховання. У п. 1 ст. 18 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року закріплено, що держави-учасниці докладають усіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування. П. 2 ст. 18 згаданої Конвенції гарантує з боку держав-учасниць Конвенції сприяння батькам і законним опікунам у виконанні ними своїх обов'язків по вихованню дітей та забезпечення розвитку мереж дитячих установ²⁰. Закріплені в Конвенції права знаходять своє відображення і в національному законодавстві. Зокрема, ст. 12 Закону України "Про охорону дитинства" передбачає, що батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці, а держава надає батькам або особам, які їх замінюють, допомогу у виконанні ними своїх обов'язків щодо виховання дітей, захищає права сім'ї, сприяє розвитку мережі дитячих закладів²¹. Ст. 150 СК України передбачає, що батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

Наступним важливим моментом, що визначає становище дитини як суб'єкта правовідносин батьків і дітей, є право на право на збереження своєї індивідуальності, що включає в себе ім'я, прізвище та громадянство (ст. 8 Конвенції про права дитини). Якщо розглядати ім'я у вузькому його розумінні, то йтиметься про ім'я людини, яке надано їй після народження. Разом із тим, слушною є думка Л. В. Красицької, яка вказує, що елементами права на ім'я є:

- право особи вимагати від інших звернення до неї відповідно до її прізвища, імені, по батькові;
- право на зміну прізвища, імені, по батькові;
- право вимагати припинення незаконного використання прізвища, імені, по батькові²².

Згідно зі ст. 146 СК України ім'я дитини визначається за згодою батьків, а ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває в шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини.

Прізвище та по батькові не можуть визначатися довільно, натомість прізвище дитини визначається прізвищем її батьків. За загальним правилом діти отримують прізвище батьків, які перебувають у шлюбі. Коли прізвище батьків спільне, саме таким воно має бути і в дитини. Але якщо мати і батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Ст. 145 СК дозволяє присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання прізвищ батьків. Спір між батьками щодо прізвища дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

Наступним важливим моментом, що характеризує участь дитини у правовідносинах батьків і дітей, є волевиявлення дитини. Не торкаючись в даному разі питань дієздатності, зауважимо, що воля дитини як особлива властивість індивіда, а отже і її здатність та можливість здійснювати права і виконувати обов'язки, формується поступово в процесі її розвитку і росту. Як наслідок — на кожному конкретному етапі життя дитини вона доповнюється чи замінюється волею батьків чи осіб, які їх замінюють. Період дитинства

¹⁹ Савченко Л. А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський університет ім. Тараса Шевченка / Л. А. Савченко. — К., 1997. — С. 17.

²⁰ Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р., ратифікована Постановою ВР УРСР від 27.02.1991 р. // ВВР УРСР. — 1991. — № 13. — Ст. 145.

²¹ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р., № 2402-III // ВВР. — 2001. — № 30. — Ст. 142.

²² Красицька Л. В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян: Монографія / Л. В. Красицька. — Донецьк: Вид-во ДІВС МВС України, 2002. — С. 141.

(неповноліття) встановлюється державою з урахуванням фізичних і психічних можливостей організму для формування здатності виробляти, висловлювати і здійснювати персоналізовану волю²³. Чинне сімейне законодавство України передбачає право дитини висловлювати свою думку, наприклад, дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном, при усиновленні дитини потрібна її згода тощо. Відповідно до ст. 9 Закону України “Про охорону дитинства” кожен неповнолітній має право на вільне висловлення особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності, отримання інформації, що відповідає його віку. Неповнолітнім забезпечується доступ до інформації та матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, особливо тих, що сприяють здоровому фізичному і психічному розвитку, соціальному, духовному та моральному благополуччю (Закон України “Про охорону дитинства”).

Таким чином, щодо суб'єктів батьківських правовідносин слід визначити, що блок таких відносин виникає у зв'язку з народженням дитини та у рамках цього виду правовідносин існує дві сторони — батьки і діти, як суб'єкти сімейного права. Під батьками, як суб'єктами сімейних правовідносин, слід розуміти жінку і чоловіка, які народили дитину (дітей) та наділені щодо неї (них) законом особистими немайновими та майновими правами і обов'язками.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 4 від 21 листопада 2008 року)*

²³ Алексеев С. С. Общая теория права. В 2 т. / С. С. Алексеев. — М.: Юрид. лит., 1982. — Т. 2. — С. 139.